

TVOŘENÍ SLOV V SOUČASNÉ ITALŠTINĚ

JAN RADIMSKÝ
PAVEL ŠTICHAUER

KAROLINUM

Tvoření slov v současné italštině

Jan Radimský
Pavel Štichauer

Recenzovaly:

doc. PhDr. Eva Klímová, Ph.D.

doc. Mgr. Magda Ševčíková, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2026
Redakce Magdalena Smějsíková
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Druhé, přepracované vydání

ISBN 978-80-246-6303-6

ISBN 978-80-246-6304-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Seznam symbolů a zkratek ---- 9

Poděkování ---- 12

Předmluva k druhému vydání ---- 13

1. ÚVOD ---- 15

1.1 Cíle, metody a zdroje ---- 18

1.2 Slovtvorba – základní pojmy ---- 22

1.3 Komplexní slova možná a nemožná ---- 23

1.4 *Rule-based* teoretické modely: slovtvorná pravidla a jejich restrikce ---- 27

1.5 *Usage-based* teoretické modely: konstrukce a paradigmata ---- 31

1.6 Prediktabilní význam vs. lexikální význam komplexních slov ---- 35

1.7 Produktivita: systémová disponibilita a rentabilita ---- 36

2. DERIVACE ---- 39

2.1 Sufixace ---- 42

2.1.1 Činitelská a konatelská jména (*nomi d'agente*) ---- 42

2.1.1.1 Sufix *-tore* ---- 42

2.1.1.2 Sufix *-nte* ---- 44

2.1.1.3 Sufix *-ista* ---- 45

2.1.1.4 Sufix *-aro* ---- 46

2.1.1.5 Sufix *-aio* ---- 47

2.1.1.6 Sufixy *-iere* a *-aiolo* ---- 48

2.1.1.7 Sufix *-ante* ---- 49

2.1.2 Dějová jména (*nomi d'azione*) ---- 49

2.1.2.1 Sufix *-zione* ---- 50

2.1.2.2 Sufix *-mento* ---- 51

2.1.2.3 Sufix *-ata* ---- 53

2.1.2.4 Sufixy *-tura* a *-aggio* ---- 54

2.1.3 Jména vlastností (*nomi di qualità*) ---- 55

2.1.3.1 Sufixy *-ità* a *-ezza* ---- 56

2.1.3.2	Sufixy <i>-aggine</i> a <i>-eria</i> ----	59
2.1.3.3	Sufixy <i>-ía</i> a <i>-za</i> ----	59
2.1.4	Slovesa ----	60
2.1.4.1	Sufix <i>-eggiare</i> ----	60
2.1.4.2	Sufix <i>-izzare</i> ----	61
2.1.4.3	Sufix <i>-ificare</i> ----	62
2.1.5	Adverbia ----	62
2.1.5.1	Formální charakteristika ----	63
2.1.5.2	Významová charakteristika ----	64
2.1.5.3	Restrikce ----	64
2.1.6	Adjektiva ----	66
2.1.6.1	Formální charakteristika ----	66
2.1.6.2	Významová charakteristika ----	67
2.1.6.3	Restrikce ----	68
2.2	Prefixace ----	69
2.2.1	Významy lokativní a temporální ----	72
2.2.1.1	Prefixy <i>ante-/anti-</i> a <i>retro-</i> ----	72
2.2.1.2	Prefixy <i>intra-, extra-</i> a <i>inter-</i> ----	72
2.2.1.3	Prefixy <i>sotto-</i> a <i>sopra-</i> ----	72
2.2.1.4	Prefix <i>neo-</i> ----	73
2.2.2	Kvantita/kvalita ----	73
2.2.2.1	Prefixy kvantitativní: <i>maxi-/mini-, macro-/micro-, iper-/ipo-</i> a <i>mega</i> ----	74
2.2.2.2	Prefixy kvalitativní: <i>extra-, super-</i> a <i>iper-</i> ----	74
2.2.3	Negace ----	75
2.2.3.1	Opozice: <i>anti-</i> a <i>contro-</i> ----	75
2.2.3.2	Kontradikce: prefix <i>non-</i> ----	76
2.2.3.3	Kontrárnost: prefix <i>in-, a-</i> a <i>dis-</i> ----	77
2.2.3.4	Privativita: prefixy <i>a-, de-, dis-</i> a <i>s-</i> ----	77
2.2.4	Iterace a reflexivita ----	78
2.2.4.1	Iterativní <i>ri-</i> ----	78
2.2.4.2	Reflexivní <i>auto-</i> ----	80
2.3	Parasyntéza ----	81
2.3.1	Parasyntetická slovesa deadjektivní ----	83
2.3.2	Parasyntetická slovesa denominální ----	84
2.4	Alterace ----	85
2.4.1	Pragmatické aspekty alterace ----	87
2.4.2	Deminutiva ----	88
2.4.2.1	Sufix <i>-ino</i> ----	89
2.4.2.2	Sufix <i>-etto</i> ----	89
2.4.2.3	Sufix <i>-ello</i> ----	90
2.4.2.4	Sufix <i>-uccio/-uzzo</i> ----	90
2.4.3	Augmentativa a pejorativa ----	91

2.4.3.1	Sufix <i>-one</i> ----	91
2.4.3.2	Sufix <i>-accio/-azzo</i> ----	91
2.4.4	Alterační sufixy sloves ----	91
2.5	Konverze ----	93
2.5.1	Konverze V → N ----	94
2.5.2	Konverze A → V ----	95
2.5.3	Konverze N → V ----	95
3.	KOMPOZICE ----	97
3.1	Vymezení kompozit ----	98
3.1.1	Prototypická italská kompozita ----	98
3.1.2	Problémy s vymezením kompozit: kompozice vs. derivace ----	100
3.1.3	Problémy s vymezením kompozit: kompozita vs. víceslovná pojmenování ----	102
3.1.4	Závěr ----	109
3.2	Principy klasifikace italských kompozit ----	110
3.2.1	Ke klasifikacím kompozit ----	110
3.2.2	Přehled kritérií ----	111
3.2.2.1	Hlava kompozit (vztah kompozitum-složka) ----	111
3.2.2.2	Vztah mezi složkami (vztah složka-složka) ----	113
3.2.2.3	Kritéria pro popis relačních kompozit ----	119
3.2.2.4	Lexikalizace: <i>composti larghi</i> vs. <i>composti stretti</i> ----	121
3.2.3	Klasifikace dle Scaliseho a Bisettové (2009) ----	122
3.3	Původní italská kompozita ----	124
3.3.1	Celkový přehled ----	124
3.3.2	Exocentrická kompozita V-N ----	127
3.3.3	Endocentrická kompozita se strukturou N-N: přehled ----	129
3.3.3.1	Endocentrická kompozita N-N: subordinační typ ----	130
3.3.3.2	Endocentrická kompozita N-N: typ ATAP ----	134
3.3.3.3	Endocentrická kompozita N-N: koordinační typ ----	139
3.3.4	Exocentrická kompozita N-N ----	142
3.3.5	Endocentrická kompozita N-N-N (relační) ----	143
3.3.6	Endocentrická kompozita A-N levohlavá (typ <i>rosso sangue</i>) ----	144
3.3.7	Kompozita A-A ----	146
3.3.8	Ostatní kompozita (neproduktivní typy) ----	151
3.3.8.1	Neproduktivní typy endocentrických kompozit ----	151
3.3.8.2	Neproduktivní typy exocentrických kompozit ----	152
3.4	Neoklasická kompozita ----	153
3.4.1	Kořeny neoklasické kompozice ----	153
3.4.2	Proměny neoklasické kompozice ve 20. století ----	157
3.4.3	Neoklasická kompozice v současné italštině: souhrnný přehled ----	163
3.4.4	Konkurence neoklasické a původní italské kompozice ----	167

4. JINÉ ZPŮSOBY TVOŘENÍ POJMENOVÁNÍ ---- 169

- 4.1 Víceslovná pojmenování: *parole sintagmatiche* ---- **170**
 - 4.1.1 Místo víceslovných pojmenování v současné lingvistice ---- **170**
 - 4.1.2 Nominální víceslovná pojmenování: *nomi sintagmatici* ---- **174**
 - 4.1.3 Slovesná víceslovná pojmenování: *verbi sintagmatici* ---- **175**
 - 4.1.4 Víceslovné modifikátory: *modificatori sintagmatici* ---- **176**
- 4.2 Extragramatická morfologie: redukce, retroformace, *parole macedonia* ---- **177**
 - 4.2.1 Redukce ---- **177**
 - 4.2.2 Retroformace ---- **179**
 - 4.2.3 *Parole macedonia* ---- **179**

5. PŘÍPADOVÉ STUDIE ---- 181

- 5.1 Suffixy *-tore* a *-nte*: *parlatore* vs. *parlante* ---- **182**
- 5.2 *Modificazione* vs. *modifica* / *giustificazione* vs. *giustifica* ---- **187**
- 5.3 Sufix *-ata*: *mangiata* vs. *bottigliata*? ---- **190**
- 5.4 Kvantitativní aspekty produktivity: verbonominální kompozita ---- **196**
- 5.5 Flexe původních italských kompozit ---- **203**
- 5.6 Vznik a vývoj kompozit N-N typu ATAP ---- **206**

Bibliografie ---- **215**

SEZNAM SYMBOLŮ A ZKRATEK

1. SYMBOLY HODNOTÍCÍ STATUS SLOV

- * nemožné/agramatické slovo
- možné, ale nedoložené slovo
- ? pragmaticky nebo stylisticky problematická formace

2. SYMBOLY FORMÁLNÍCH VZTAHŮ

- nebo ← jednosměrný derivační/transformační vztah
- ↔ oboustranná korelace forma-význam v rámci schémat konstrukční morfologie
- ≈ horizontální sesterský vztah mezi konstrukčními schématy

3. ZKRATKY SLOVNÍCH DRUHŮ A STRUKTURNÍCH TYPŮ

- A adjektivum
- Adv adverbium
- Cong spojka (it. *congiunzione*)
- Det determinant
- DetA determinační adjektivum
- K konfix
- N substantivum
- N1 substantivum chápané jako první (tj. levá) složka kompozita N-N
- N2 substantivum chápané jako druhá (tj. pravá) složka kompozita N-N
- P predikát
- Pref prefix
- Prep předložka
- SP předložkové syntagma (it. *sintagma preposizionale*)

Suff	sufix
SV	slovesné syntagma (it. <i>sintagma verbale</i>)
V	sloveso
Vinf.	infinitiv slovesa
X, Y	libovolný slovní druh

Zkratky jako N-A, A-N, N-Prep-N atp. zachycují vnitřní strukturu kompozit a více-slovných pojmenování z hlediska zapojených slovních druhů.

4. ZÁVORKY, INDEXY, OZNAČENÍ KATEGORIÍ A VLASTNOSTÍ

- Spojovník jako součást formy (např. *ri-*, *extra-*, *eco-*, *-grafo*) znamená, že je daná forma chápána jako nesamostatná (tj. jako prefix, sufix, konfix), nelze ji užít jako samostatné slovo, ale pouze jako součást komplexních slov. Spojovník naznačuje místo, kam se přidává další složka.
- [] Hranatá závorka ohraničuje slovo nebo komplexnější lexikální jednotku, pro označení hranic vnitřní struktury, často spolu s indexy označujícími povahu závorkovaných složek.
- 1, 2 Číselné dolní indexy (např. *narco*₁ vs. *narco*₂) odlišují homonymní formy (tj. stejná forma, jiný význam).
- ATAP atributivní – apoziční (vztah, resp. kompozitum)
- f. femininum (ženský rod)
- m. maskulinum (mužský rod)
- sg. singulár (jednotné číslo)
- pl. plurál (množné číslo)
- COD přímý předmět (it. *complemento oggetto diretto*)
- CRD koordinační (vztah, resp. kompozitum)
- i, j, k Dolní indexy i, j, k zachycují koreferenci mezi formální a sémantickou rovinou v rámci schémat konstrukční morfologie.
- LH levohlavé kompozitum (angl. *left-headed*)
- REL, R libovolný sémantický vztah mezi složkami
- RH pravohlavé kompozitum (angl. *right-headed*)
- SEM význam (v rámci konstrukčních schémat, obvykle ve spojení s indexy i, j, k)
- SUB subordinační (vztah, resp. kompozitum)

5. JAZYKY

angl.	angličtina, anglický
fr.	francouzština, francouzský
it.	italština, italský
lat.	latina, latinský

něm. němčina, německý
řec. řečtina, řecký

VLASTNÍ JMÉNA

Kontextově zapojená příjmení citovaných autorů a autorek jsou skloňována a přechylována podle pravidel české flexe. Kontextově nezapojená příjmení jsou v textu i v přehledu bibliografie ponechána v původní podobě.

PODĚKOVÁNÍ

Kniha vznikla díky finanční podpoře výzkumného centra *Teorie, metody a modely v současném jazykovědném výzkumu* (výzkumná skupina *Slovotvorné procesy a tvoření pojmenování*) Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Případová studie 5.6. *Vznik a vývoj kompozit N-N typu ATAP* vznikla díky podpoře z grantu GAČR č. 25-15350S (*Jak vznikají slovotvorné vzorce? Empirická diachronní analýza italských kompozit typu N+N*), řešeného na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

PŘEDMLUVA K DRUHÉMU VYDÁNÍ

Tento text představuje výrazně přepracovanou a rozšířenou verzi knihy *Tvoření slov v současné italštině* (2007). Nové vydání, které vychází s téměř dvacetiletým odstupem, odráží jak proměny samotného výzkumu italské slovotvorby, tak širší posuny v teoretických přístupech k morfologii. Oproti původní verzi, která byla dílem jediného autora, jde nyní o práci dvou autorů, což se promítá jak do rozšíření tematického záběru, tak do plurality analytických perspektiv. Usilovali jsme především o to, abychom v přiměřené míře zohlednili relevantní literaturu posledních dvou dekad a aktualizovali teoretické rámce, v nichž jsou jednotlivé jevy interpretovány. Zároveň jsme se snažili zachovat kontinuitu s původním záměrem knihy, byť celkové vyznění je méně didaktické a více odborně zaměřené.

Předkládaný text proto již nekoncepujeme primárně jako učební příručku, nýbrž jako odborně orientovaný přehled, který kombinuje syntetizující výklad s detailnějšími analýzami vybraných jevů. Tyto analýzy mají podobu případových studií. Ty jsou v tomto vydání na jedné straně aktualizovanými kapitolami z původní verze, na straně druhé zcela novými *case studies*, které snad zajímavě a pestře rozšiřují okruh zkoumaných témat.

Rádi bychom na tomto místě poděkovali oběma recenzentkám, Evě Klímové a Magdě Ševčíkové, které text laskavě posoudily a poskytly nám mnoho cenných připomínek.

Jan Radimský a Pavel Štichauer

1. ÚVOD

Tento text představuje pokus o systematický popis slovtvorby současné italštiny. Jeho cílem přesto není vyčerpávající deskripce všech lexikálních prostředků, jimiž italština disponuje. Lexikální inovace (tj. obohacování slovní zásoby) totiž nemusí nutně probíhat jen pomocí morfologických operací (tj. odvozování, skládání aj.), ale také prostřednictvím několika dalších procesů (jakými jsou zejména výpůjčka či tvorba frazeologických jednotek). Rádi bychom se zaměřili právě na ty slovtvorné procesy, které nějakou morfologickou operaci zahrnují, přičemž touto morfologickou operací míníme prostý fakt, že nově vzniklá lexikální jednotka je výsledkem spojení jednotek, které v daném jazyce v určité podobě už existují. V rámci takto úzce pojaté slovtvorby se tedy budeme věnovat převážně derivaci (odvozování), kompozici (skládání) a některým dalším – okrajovým, ale neméně zajímavým – procesům, jako je např. konverze či abreviace.

V této úvodní kapitole se pokusíme nastínit některá dominantní teoretická pozadí, ze kterých budeme v konkrétních analýzách a diskusích vycházet. Nejprve stanovíme už výše zmíněné omezené cíle této publikace. Představíme metodologii a nejdůležitější zdroje (tj. základní referenční literaturu, slovníky a korpusy) (1.1). Pak přesněji vymezíme předmět zkoumání toho, co zde budeme nazývat (tradičně) slovtvorbou (1.2). Abychom získali i teoreticky zajímavou disciplínu, zavedeme běžně přijímané rozdělení na komplexní slova (systémově) možná a nemožná (1.3). Definice těchto potenciálních slov nás přivede k dalším klíčovým termínům – k slovtvorným pravidlům a jejich restrikcím. Uvidíme, že podle jednoho přístupu, kterému se někdy říká *rule-based*, nově utvořená (neboli konstruovaná) slova vznikají v souladu s pravidly, na která jsou vázána různá omezení (1.4), popř. se, jak to vidí zas jiný přístup (*schema-based* či *word-based*), nová slova konstruují analogicky k již existujícím formacím (1.5). Otázka významu takto nově vytvořených slov se stane obsahem další definice prediktabilní (tj. předpověditelné) versus lexikální (či lexikalizované) sémantiky takových formací (1.6). Nakonec se pokusíme vypořádat s tradičním pojmem produktivity slovtvorných procesů. Ukáže se, že produktivitu je třeba rozdělit na to, co nazveme (systémovou) disponibilitou, a to, čemu budeme říkat rentabilita (tj. něco jako výnosnost slovtvorného prostředku) (1.7).

Hlavní náplň tohoto textu budou tvořit tři stěžejní kapitoly věnované derivaci (kap. 2), kompozici (kap. 3) a dalším způsobům tvoření slov (kap. 4), kam zahrneme víceslovná pojmenování a tzv. extragramatickou morfologii. Podobně jako v prvním

vydání této knihy zachováváme i zde netypickou kapitolu (kap. 5), v níž se formou případových studií detailněji vrátíme k některým ze slootovorných jevů.

V rámci derivace se samozřejmě budeme věnovat nejprve sufixaci (2.1). Jak už jsme naznačili, není možné (a určitě ani žádoucí) podat popis co největšího množství sufixů, které v dnešní italštině nalezneme. Zvolili jsme proto některé hlavní slootovorné kategorie, které jsou realizovány vyšším počtem sufixů: činitelská a konatelská jména v širším slova smyslu (it. *nomi d'agente*) (2.1.1), dějová substantiva (it. *nomi d'azione*) (2.1.2) a jména vlastností (it. *nomi di qualità*) (2.1.3). Vedle těchto kategorií se ještě zaměříme na derivaci sloves, u které najdeme také několik vzájemně se doplňujících přípon (zejm. -*ificare* a -*izzare*) (2.1.4), na derivaci adverbií pomocí sufixu -*mente* (2.1.5) a na odvozování adjektiv zejména prostřednictvím sufixu -*bile* (2.1.6).

Pokud jde o prefixaci, uvedeme několik hlavních prefixů pro čtyři základní významové kategorie: lokativitu (prostorové vztahy) a temporalitu (časové vztahy) (2.2.1), kvantitu a kvalitu (2.2.2), negaci (2.2.3) a iteraci a reflexivitu (2.2.4). Kapitola věnovaná parasyntéze (2.3) bude nejspíš shledána jako nejproblematičtější. To proto, že definice tohoto slootovorného procesu prošla v poslední době významnou diskusí, kterou se pokusíme stručně nastínit. Omezíme se pak na dva typy parasyntetických sloves: na slovesa deadjektivní (2.3.1.1) a denominální (2.3.1.2). Pod derivaci samozřejmě spadá také alterace (2.4), která bývá odlišována od sufixace v závislosti na několika kritériích. Po prezentaci těchto kritérií se zaměříme na deminutiva (2.4.1) a na augmentativa a pejorativa (2.4.2).

Podkapitola 2.5 je věnována konverzi a je zde – poněkud tradičně – součástí derivace i přesto, že je v poslední době pojmána jako samostatný proces, při němž vznikají nová slova pouhou změnou flexivních prostředků (srov. např. Valera, 2015).

Ve třetí kapitole, jež je v tomto druhém vydání přepracována nejvýrazněji, přijde na řadu kompozice. V úvodu této kapitoly se budeme podrobněji věnovat kritériím, která umožní kompozici formálněji vymezit jak vůči derivaci, tak zejména vůči syntaktickým procesům tvoření pojmenování (3.1). Poté se zaměříme na otázku klasifikace kompozit (3.2). Vzápětí pak přijde na řadu dvojice podkapitol věnovaných nejprve tzv. původním italským kompozitům (3.3) a následně kompozitům neoklasickým (3.4).

Čtvrtá kapitola se bude týkat toho, co označujeme (tak jako mnoho zde citovaných zdrojů) jako jiné způsoby tvoření slov. Mezi tyto procesy zařadíme víceslovná pojmenování, která představují komplikovanou skupinu výrazů na pomezí mezi syntaxí, kompozicí a frazeologií. Těm bude věnována celá podkapitola 4.1. Naopak podkapitola 4.2 se bude týkat procesů tzv. extragramatické morfologie, tj. procesů, jež představují nějaké nepravidelné a teoreticky hůře uchopitelné způsoby, jako jsou různé redukce či zkracování slov (*bicicletta* → *bici*, *professore* → *prof*), zkratky (jako např. ASL, čteno jako [a:zl], zastupující spojení *azienda sanitaria locale*, dosl. „místní zdravotní úřad“, tj. zhruba místní či oblastní nemocnice nebo klinika), tzv. *parole macedonia* (angl. *blends*) vznikající fúzí dvou slov, jako je např. *furgonoleggio* (*furgone* | malé nákladní vozidlo, dodávka + *noleggio* | pronájem), které označuje speciální půjčovnu dodávek.

Jak už jsme uvedli, rozhodli jsme se zachovat i kapitolu věnovanou případovým studiím (kap. 5), které jsou detailními analýzami konkrétních slootovorných prostřed-

ků. Jde většinou o témata, kterými jsme se sami zabývali i v období po prvním vydání tohoto učebního textu. Šest studií je rozděleno do dvou pomyslných bloků: první trojice se týká derivace, druhá kompozice v širším slova smyslu. V první studii stručně načrtne různé odstupňovanou komplementaritu sufixu *-tore* a sufixu *-nte* (5.1). Ve druhé se vrátíme k problematice redukce a nastíníme problémy spojené s formacemi, jakými jsou substantiva typu *codifica*, *modifica* aj. (5.2). Třetí studie bude věnována otázce jednotného popisu sufixu *-ata*, který je jak deverbální (např. *allargata* ← *allargare*), tak denominální (např. *librata* ← *libro*) (5.3). Otázka produktivity na příkladu verbonominálních kompozit bude obsahem čtvrté případové studie (5.4). Problematice flexe kompozit (zejm. tvoření množného čísla) se budeme věnovat v páté studii (5.5). Jednomu konkrétnímu kompozičnímu vzorci (totiž vzniku sekvencí dvou substantiv N-N s atributivním vztahem) pak věnujeme poslední případovou studii (5.6).

Nedílnou součástí této publikace je samozřejmě bibliografie. V průběhu celé práce budeme pečlivě odkazovat na veškerou literaturu tak, aby kdokoli se zájmem o hlubší zkoumání daného tématu našel přesné bibliografické informace. S tím souvisejí i citace či parafráze citací: budeme je obvykle uvádět v českých překladech a jejich originální znění pak čtenář najde v poznámkách pod čarou. Rovněž budeme uvádět – kromě zcela jasných a banálních případů – české ekvivalenty (popř. parafráze) analyzovaných výrazů či vět.

1.1 CÍLE, METODY A ZDROJE

Ponecháme-li stranou starší práce zabývající se italskou slootovorbou, jakou je např. Tollemachova studie z roku 1945 *Le parole composte nella lingua italiana*, máme dnes k dispozici již několik monografických studií o tvoření slov v současné italštině. Určitý pilíř představuje následující trojice zdrojů. Prvním je *La formazione delle parole nell'italiano di oggi* Maurizia Dardana z roku 1978, dalším *Morfologia* Sergia Scaliseho z roku 1994 a třetím *La formazione delle parole in italiano* z roku 2004, na kterém pod vedením Marii Grossmannové a Franze Rainera spolupracovalo sedmnáct autorů.

Dardanův text představuje dodnes cennou, třebaže z mnoha teoretických (a možná i praktických) důvodů už zastaralou příručku, neboť obsahuje stručný a materiálově bohatý popis slootovorných prostředků italštiny. Zastaralý je svým teoretickým ukotvením; zároveň si můžeme položit otázku, zda je ještě možné o této publikaci mluvit jako o studii opravdu současného tvoření slov v italštině. Možná i proto vydal Dardano v roce 2009 novou a do jisté míry jinak koncipovanou studii o tvoření slov *Costruire parole. La morfologia derivativa dell'italiano*, která sice nepřináší nový teoretický náhled, ale nabízí celou řadu nových a zajímavých příkladů ze všech slootovorných procesů. Některé z těchto příkladů zmíníme i v našem textu.

Scaliseho text z roku 1994 je na druhou stranu ryze teoretickým dílem, které chce podat popis italské slootovorby v rámci generativní morfologie, jak ji kdysi průkopnický formuloval Mark Aronoff (srov. Aronoff, 1976). Scalise se snaží nabídnout nejen

to, čemu Aronoff říkal *word-analysis*, tj. analýza morfologicky komplexních slov, která jsou již součástí konvenčního lexika, tzn. lexika, které najdeme v jakémkoli slovníku, ale především to, čemu opět Aronoff říkal *word-formation* v úzkém slova smyslu (srov. Aronoff, 1976: 30–34, 84). „Slovotvorbou“ míníme teoretický popis pravidel, která v daném jazyce slouží k tvorbě nových slov. Jak říká Scalise (1994: 71): „Tak jako se má za to, že (generativní) syntax by měla definovat třídu možných vět daného jazyka, podobně by měla morfologie (tj. slovotvorba) definovat třídu možných slov daného jazyka.“¹ Tento pojem možného slova (viz 1.3) je z hlediska metodologie zásadním teoretickým krokem; je hlavní charakteristikou generativního přístupu ke slovotvorbě (srov. Bauer, 2001: 40).² I tato studie se dočkala nového vydání v roce 2008 pod názvem *La struttura delle parole*. Od původního vydání se však liší nejen tím, že je pod knihou autorsky podepsána vedle Scaliseho také Antonietta Bisettová, ale také novými kapitolami přinášejícími některé zajímavé poznatky (jsou zde např. tři menší případové studie o sufixech *-mente*, *-tore* a *-bile*, z kterých zde budeme také čerpat).

*La formazione delle parole in italiano*³ je rozsáhlým dílem, které pokrývá veškeré slovotvorné procesy současné italštiny. V popisu slovotvorby vychází ze společného korpusu, který tvoří v prvé řadě slovník DISC (Sabatini & Coletti, 1997)⁴ a soubor několika slovníků neologismů. Ve formulaci slovotvorných pravidel pak plně využívá zmíněné generativní metodologie, tj. testuje ad hoc vytvořené formace jakožto možná slova. Na rozdíl od Scaliseho je ale teoretický úvod v této knize omezen jen na nutné (a neproblematické) minimum a převládá konkrétní popis jednotlivých slovotvorných procesů, jakými jsou hlavně kompozice, prefixace, parasyntéza, sufixace, retroformace, konverze a redukce, tj. všechny hlavní procesy, kterým se budeme věnovat i v této práci. Je proto zřejmé, že základní referenční příručkou bude pro nás právě toto dílo. Jedním z cílů této práce je tak nabídnout takový úvod do italské slovotvorby, který by čtenáře vybavil schopností a zájmem pustit se do samostatného studia těchto základních zdrojů.

Náš přehled by však byl neúplný, kdybychom opomněli důležitou a zajímavou novinku, jíž je *La formazione delle parole* M. Silvie Micheliové z roku 2020. Jde o moderně pojatý úvod do současné italské slovotvorby, jemuž nechybí širší typologický rozměr (jak naznačuje podtitul *Italiano e altre lingue*) a jenž věnuje velkou pozornost zejména těm procesům, které jsou v současnosti v pohybu (detailní představení knihy podává ve své recenzi Štichauer, 2021). Tato kniha se pro nás pochopitelně stane častou referencí.

Vrátíme-li se nyní k empirické základně našeho popisu, reprezentované především slovníkem, je třeba dodat, že z teoretických důvodů, které jsme naznačili a jež budou

1 „Così come si ritiene che la sintassi debba definire l'insieme delle frasi possibili di una lingua, si può parimenti ritenere che la sintassi debba definire l'insieme delle parole possibili di una lingua.“

2 „Pojem možného [...] či potenciálního slova [...] pochází přímo z generativního pojetí gramatiky (ačkoli není na takovém pojetí přímo závislý).“ („The notion of a possible [...] or a potential word [...] derives directly from a generative view of grammar (although it is not dependent upon such a view).“)

3 Napříště většinou citováno souhrnně jako Grossmann & Rainer (2004), resp. *La formazione delle parole in italiano*, někde naopak podle jednotlivých autorů příslušných kapitol.

4 Nadále citováno jako DISC.

tématem následujících kapitol, s takto tradičním zdrojem nevystačíme. Chceme-li totiž popsat nejen slova již existující, ale formulovat i pravidla, která řídí slootovorbu potenciální, bude třeba použít i jiné zdroje, abychom získali pokud možno věrný obrázek systému této jazykové roviny. Jestliže na jedné straně nestačí popis lexika doloženého (tj. toho, které je součástí slovníků), je na straně druhé nebezpečným popis lexika možného (a nedoloženého), který by byl založen jenom na nekritickém vyhodnocení spontánních úsudků rodilých mluvčích. Rozumný metodologický kompromis, který lze vhodně aktualizovat a použít pro naše potřeby, kdysi představila Danielle Corbinová (1987: 80–83). Navrhuje zaprvé nedůvěřovat spontánním úsudkům jakýchkoli mluvčích, ale použít *metajazykovou intuici* jen těch, kteří jsou seznámeni s celkovou metodologií slootovorného výzkumu; zadruhé kombinovat vlastní kompetenci (nejsme-li rodilými mluvčími, je situace složitější!) s korpusem, založeným pokud možno na vícero zdrojích; zatřetí vyjít ze systematického inventáře *všech* doložených formací; a nakonec provést *rekonstrukci*, popř. *korekci* těchto doložených formací a pokusit se zejména o rekonstrukci *prediktabilních* významů (viz 1.5), které jsou vždy spojeny s daným slootovorným pravidlem.⁵

V souladu s těmito metodologickými principy se v této práci budeme opírat o tři základní typy zdrojů, které jsou hierarchicky uspořádány následujícím způsobem. I zde budeme vycházet z lexikografických zdrojů, především ze slovníků DISC, Zingarelli, popř. GDLI.⁶ To bude první typ zdroje, který nám umožní důležité popisné propojení se zmiňovaným kompendiem *La formazione delle parole in italiano*. Jak ale uvidíme, slovníky zachycují (být asi převážnou) část toho, čím slootovorba pokrývá komunikační potřeby mluvčích. Nutně a velmi často se tedy setkáme s formacemi, které v žádném slovníku nenalezneme, a přesto jsou jazykově zcela v pořádku (viz 1.3 a 1.5). Mnoho takových výrazů najdeme v elektronických korpusech. Pro italštinu zde využijeme zejména CORIS/CODIS,⁷ *La Repubblica Corpus*⁸ a rozsáhlé webové korpusy ItWac⁹ a Araneum Italicum Maius.¹⁰ V okrajových případech využijeme i běžný vyhledávač Google.

Ke studiu slootovorby může být každý z těchto korpusů více či méně vhodný. Podstatné je, že všechny – v závislosti na konkrétním rozhraní, ve kterém je lze využívat – umožňují vyhledávání tzv. regulárních výrazů. To jsou takové formy dotazů, pomocí nichž požadujeme vyhledání všech slov, která mají společný např. sufix, prefix apod.

5 „1) Ne jamais se fier aux jugements spontanés des locuteurs, et ne recourir à l'intuition métalinguistique que de locuteurs avertis des problèmes que pose ce type d'expérience; [...] 2) Compléter les lacunes de sa propre compétence en recourant aux dictionnaires, qui [...] fourniront des matériaux à partir desquels, et non sur lesquels il [tj. lingvista] pourra travailler, [...] 3) Constituer, à partir des dictionnaires, des listes de données. En ce domaine en effet, l'inventaire systématique [...] offre un moyen de vérification des hypothèses formulées. [...] 4) Compléter, éventuellement corriger, le caractère trop «réaliste» des inventaires systématiques par la reconstruction de formes et de sens possibles, [...]“ (Corbin, 1987: 81–82).

6 Ten je postupně digitalizován a je již v zásadě plně dostupný na www.gdli.it.

7 <https://corpora.flit.unibo.it/TCORIS/>

8 <https://corpora.dipintra.it>

9 <https://www.korpus.cz/>

10 http://ucts.uniba.sk/aranea_about/index.html

Chceme-li tedy najít všechna činitelská jména, která jsou odvozena pomocí sufixu *-tore*, stačí zadat dotaz ve formě **tore* a vyhledávací program nám nabídne všechny výrazy, ve kterých místo zástupné dvojice symbolů ** ** budou všechny konkrétní dostupné formace, jakými jsou např. *informatore*, *frequentatore* atd. Avšak zatímco CORIS/CODIS, jakožto korpus současné psané italštiny, se bude hodit spíše ke studiu již doloženého lexika, které můžeme s jistou četností pohodlně nalézt, webové korpusy jako Araneum (či Google) nám mohou nabídnout i některé vzácné formace, jež bychom mohli považovat za neologismy či za různě ad hoc vytvořená slova ve specifických kontextech.

Korpusy zde budeme jako druhý typ zdroje využívat hlavně ve dvou případech. Zprv typicky v situacích, kdy daná (třeba i hypotetická) formace ve slovnících není. Zadruhé pak budeme-li potřebovat kontextově ukotvený příklad dané formace.

Abychom ukázali tuto hierarchii zdrojů, tj. slovníky → korpusy psané italštiny (CORIS, *La Repubblica*) → webové korpusy (Araneum, Google), uvažme dva příklady. Sufix *-bile* (ve slovech jako např. *abbassabile*, *accettabile*, *visualizzabile* atd.) je možné připojit zpravidla k tranzitivním slovesům (takže jsou těžko přípustné takové formace jako **sembrabile*, **entrabile* atd.). Jestliže na jedné straně vezmeme sloveso *controllare* (kontrolovat), je zcela přijatelné adjektivum *controllabile* (kontrolovatelný), stejně tak jako další derivační možnost, jakou je substantivum *controllabilità* (kontrolovatelnost). Obě tato slova najdeme ve slovnících (*controllabile* je v Zingarelli datované rokem 1914, *controllabilità* je v dodatcích slovníku GDLI datována rokem 1995); stejně tak je nalezneme ve webovém korpusu Araneum (*controllabile* dosahuje frekvence 1089 výskytů, zatímco *controllabilità* jen 88).

Vezmeme-li si na druhou stranu rovněž tranzitivní sloveso, jakým je *ammazzare* (zabít), budeme mít určité jisté intuitivní problémy s přijatelností odvozenin *?ammazzabile* (zabitelný) a *?ammazzabilità* (zabitelnost). Přesto jsou tyto formace bezesporu možnými derivovanými slovy, jakkoli jejich lexikografická neexistence je z pragmatických důvodů zřejmá. Z čistě jazykových důvodů, tj. těch, které jsou dány jen systémovými možnostmi daného jazyka, je tedy takové slovo naprosto v pořádku. Přestože ani v našich korpusových zdrojích nenajdeme žádný příklad, je možné, že v obrovském prostoru internetové komunikace se nějaká taková formace objeví, a to v kontextu, který její nepřijatelnost může snížit či zcela potlačit. *Ammazzabile* a *ammazzabilità* jsou skutečně dohledatelná slova, která Google nabízí v kontextech týkajících se např. počítačových her (1); ale i v těch, které s počítačovými hrami nesouvisejí a které se v příkladu (2) týkají možnosti regulovat počty divoké zvěře v lesích (konkrétně jde o vlky).

- (1) *Gran bel gioco fino alla delusione finale. Il mostraccone è ammazzabile (almeno per me) solo via il tasto [...]. Spari come un pazzo et voilà.* | Fakt pěkná hra a nakonec zklamání. Ta příšera je **zabitelná** (alespoň pro mě) jen přes klávesu [...]. Strlíš jak blázen a hotovo.¹¹

11 Mírně upraveno z <https://hwupgrade.it/forum/archive/index.php/t-1849719-p-6.html>

- (2) *Il piano prevede di aumentare da 11 a 24 il numero degli animali **ammazzabili** ogni anno, beninteso su autorizzazione.* (Plán předpokládá zvýšení počtu **zabitelné** zvíře z 11 na 24, a to samozřejmě pouze na povolení.)¹²

Jak uvidíme níže (1.3), tyto druhé případy budeme klasifikovat jako slova možná-nedoložená, a to i přesto, že mohou skutečně existovat. Půjde pak o to, rozlišit tato slova možná-nedoložená od slov nemožných (a nutně tedy nedoložených; viz 1.4).

1.2 SLOVOTVORBA – ZÁKLADNÍ POJMY

Ve dvou následujících podkapitolách (1.2 a 1.3) bychom rádi zavedli a definovali terminologii, kterou budeme v této práci používat. Jak je z dosavadního úvodu zřejmé, půjde v této knize o to, čemu se běžně říká slovtvorba (angl. *word-formation*, it. *formazione di parole*). Ve francouzské lingvistice se díky Danielle Corbinové objevil na konci 80. a počátkem 90. let 20. století termín konstrukční morfologie: „[K]onstrukční morfologii (a nikoli už *derivační* – neboť termín *derivate* je dvojznačný v tom smyslu, že je kladen do opozice jak vůči flexi, tak vůči kompozici) budu napříště nazývat součástí gramatiky, která obsahuje většinu operací sloužících k tvoření nových slov a která je v tomto ohledu v protikladu k morfologii flexivní“ (Corbin, 2001: 42, pozn. 3¹³; srov. též Fradin, 2003: 5). Přestože se pojem *konstrukční morfologie* jako protiklad *morfologie flexivní* jeví jako vhodný zastřešující termín (a také byl takto použit v prvním vydání této knihy), dostává se dnes do neblahého kontrastu s již zavedenějším pojmem *construction morphology*, který označuje jeden konkrétní teoretický rámec vycházející z tzv. konstrukční gramatiky. Ta o konstrukci nových slov hovoří ze zcela jiné perspektivy, jak bude zřejmé zejména v kapitole 3.

Proto se v tomto vydání vrátíme k tradičnímu pojmu slovtvorby a slova vznikající pomocí slovtvorných procesů budeme označovat jako slova *komplexní* (a nikoli jako slova *konstruovaná*). Terminologicky to mj. dobře odpovídá i všem výše uvedeným příručkám, ve kterých je víceméně jednotně používán termín *parola complessa* (srov. Scalise, 1994: 77; Grossmann & Rainer, 2004: 4). V anglicky psaných textech (alespoň tedy v těch, které přímo či nepřímo z generativního pojetí gramatiky vycházejí) se setkáme s pojmem *complex words*, která také zahrnují jak slova derivovaná, tak slova složená, tj. kompozita (srov. např. Lieber, 2004: 1).¹⁴

12 https://www.lastampa.it/la-zampa/2013/10/15/news/troppo_protetti_la_francia-367774939/

13 „[J'appelle] désormais *morphologie constructionnelle* (et non plus *dérivationnelle* – le terme *dérivation* étant un terme ambigu qui s'oppose tantôt à *flexion* tantôt à *composition*) le composant de la grammaire qui contient la plupart des opérations servant à construire des mots, et qui s'oppose à la morphologie flexionnelle.“

14 „[...] complex words, including derived words (*writer, unionize*), compounds (*dog bed, truck driver*), and words formed by conversion.“